

О. С. Морозова

Миколаївський державний гуманітарний університет імені Петра Могили

МОВНА ПРОБЛЕМА В ОСВІТНІЙ СФЕРІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Висвітлено сутність мовної проблеми в освітній сфері Наддніпрянської України, що набула особливого загострення в кінці XIX – на початку XX століття.

Мова є найголовнішою передумовою збереження й розвитку етносу, нації, цивілізації. Мовні проблеми є актуальними в будь-якому суспільстві, а особливо в сучасному українському, коли на перший план виходять питання свободи, незалежності, суверенітету, прав людини, що не можуть бути вирішені без стабілізації мовних аспектів.

Основою, яка закладає любов, пошану й повагу до рідної мови, є, звичайно, родина. Проте вагомий внесок щодо розуміння цінності національних ідеалів вкладає освіта. На жаль, в Україні до кінця не вирішено проблему україномовного навчання. Сьогодні знову лунають заклики російськомовної освіти, деякі українські вищі навчальні заклади проводять заняття не державною мовою, забуваючи про наслідки такого процесу й про тернистий шлях своїх пращурів у напрямі українізації навчання.

Мета статті – висвітлити сутність мовної проблеми в освітній сфері Наддніпрянської України, що набула особливого загострення в кінці XIX – на початку XX століття.

У кінці XIX ст. Українські землі перебували в складі Російської та Австро-Угорської імперій. До складу Росії було приєднано близько 80 % українських земель. На початку XX ст. Вони входили до складу дев'яти губерній: Волинської, Подільської, Полтавської, Київської, Катеринославської, Херсонської, Чернігівської, Харківської та Таврійської (без Криму). Територія етнічних українських земель, захоплених Російською імперією, становила 618000 км². Щодо чисельності населення, то, згідно з переписом 1897 р., у Російській імперії українців налічувалося близько 30 млн осіб [29, с. 12-13]. Не дивлячись на велику територію та значну кількість населення, уряди країн, до яких входили українські землі на той час, заперечували саме існування української нації. Вагомою перешкодою на шляху вільного розвитку народу була іноземна мова навчання.

У Російській імперії було видано велику кількість статутів і указів, за якими навчання українців повинно було проводитись тільки російською мовою [26, с. 260–267]. Поширеною стала практика переселення з України значних місцевих інтелектуальних сил, натомість збільшення кількості іноземців або російськомовного населення. Українських учених та педагогів М. Драгоманова, П. Житецького та багатьох інших звільнили з роботи за наукові праці з українознавства, а П. Лободючого – лише за переклад одного речення з «Євангелія» українською мовою [8, с. 52–53].

Імперське законодавство сприяло політиці русифікації українського населення: Валувеський циркуляр та Емський указ робили неможливими будь-які прояви свободи рідного слова. У 1888 р. вийшов указ Олександра III про заборону вживання української мови в офіційних установах і хрещення українськими іменами. В навчальних закладах щорічно вводилося викладання одного нового предмета російською мовою [15, с. 1356]. У 1892 р. Олександром III були затверджені «Временные правила о взысканиях за тайное обучение». Усі звинувачені у відкритті таємних шкіл, в їх утриманні та в навчанні дітей рідною мовою були під загрозою «грошових стягнень до 300 рублів або арешту до 3 місяців» [30, с. 32]. Таємне навчання українською мовою вважалося злочином.

Починаючи з 1900 р., цензурою були вилучені такі слова, як «Україна», «український», «Січ», «Запоріжжя» та інші, що мали український національно-символічний зміст. Хоча протягом 1901–1909 рр. до курсів міських училищ могло бути запроваджене як необов'язкове викладання таких мов, як німецька, французька, вірменська, калмицька, латиська, естонська, монгольська, татарська. Протягом 1905–1912 рр. Міністерство освіти Російської імперії закрило 12 приватних гімназій, звільнило 32 директорів та 972 учителів, 822 учителів «перевело» до інших шкіл за спроби ввести до викладання українознавчу тематику. У 1905 р. ректор Київського університету відмовив 1400 студентам відкрити 4 кафедри українознавства з українською мовою викладання, заявивши, що університет – це «загальнодержавна інституція» і в його стінах не може бути жодної мови, крім московської [16, с. 349].

Професор Флоринський писав: «Никакие ходатайства и требования, направленные к достижению этого стремления (введення української мови в навчальний процес. – *О. М.*), не должны встречать ни сочувствия, ни поддержки со стороны правительства и его органов» [44, арк. 14].

Після поразки революції 1905–1906 рр. почалася нова хвиля реакційних заходів російського самодержавства. М. Грушевський відмічав,

що представники Росії дивилися на українську мову як на щось таке, що «не має й не повинно мати права на самостійне існування». Українська мова офіційно вважалася «наріччям російської мови» [5, с. 2, 31]. Рівень освіченості українців залишався низьким: чоловіків – 23,3 %, жінок – 3,9 %. У той час як у німців він становив відповідно 59,9 % і 58,6 %, литовців і латишів – 52 % і 62,5 %, євреїв – 48,9 % і 28,2 %, фінів – 35,2 % і 26,9 %, а в цілому в Російській імперії – 29,3 % і 13 % [34, с. 405].

Нарешті, уряд П. Столипіна виданим циркуляром 1910 р. Зарахував українців до «іноверцев». Звичайним стало побиття українських дітей за використання в школі української мови [31, с. 7].

Вказана політика російського самодержавства загострювала класові суперечності в галузі освіти та школи, сприяла зниженню рівня освіченості населення України. Так, у 1897 р. 86,4 % з тих, хто мешкав на території України, були неписьменними. Перепис 1897 р. показав, що найбільш неписьменний народ у Російській імперії – українці. На 100 душ населення припадало 13 писемних! [37, с. 297-298]. Згідно з тим же переписом, осіб з освітою вище початкової було лише 1,102 %; із загальною середньою чоловіків – 0,946 %, жінок – 0,745 %; з вищою чоловіків – 0,176 %, жінок – 0,002 % [39, с. 227].

Незважаючи на таке важке становище, в якому опинилася українська освіта наприкінці XIX – на початку XX ст., українське населення розпочало активну боротьбу за права рідної мови в освітніх установах. У ході боротьби за україномовну освіту в Наддніпрянській Україні можна виділити три етапи:

1) кінець XIX ст. – 1905 р. – період, коли питання українізації освіти стало основним у роботі українських педагогів, громадських та просвітніх товариств, молоді, партій. Відбуваються перші спроби впровадити рідну мову в навчальний процес; українське питання виходить на державний рівень, ним цікавиться закордонна громадськість.

Активно на захист викладання рідною мовою виступило вчительство. Окрім численних спроб домогтися дозволу уряду на відкриття україномовних шкіл, педагоги почали самовільно впроваджувати рідну мову в навчальних закладах. Так, школи з навчанням українською були засновані: у маєтку Х. Алчевської с. Олексіївка на Катеринославщині), де вів заняття Б. Грінченко; В. Лесевичем, українським драматургом М. Кропивницьким (садиба «Затишок» Куп'янського повіту Харківської губернії); просвітителем М. Аркасом (с. Богданівка на Миколаївщині). Відома і Брусівська школа Хорольського повіту Полтавської губернії, де вчителював С. Панасенко, як школа з українською мовою викладання [23; 24].

У цей час відкрито виступили з вимогами української школи з рідною мовою навчання вихованці навчальних закладів. Учні та студенти організовували гуртки, проводили віча, зверталися з вимогою введення української мови в школах до керівників навчальних закладів, уряду країни [47, арк. 3; 35, с. 1-2; 44, арк. 1].

З кінця XIX ст. і в подальші роки борцями за українізацію навчальних закладів виступили окремі земства. На зламі століть створюються перші нелегальні політичні партії, які приділяли увагу мовному питанню [9, с. 185–192; 45, арк. 147]. Постійно піднімалося питання впровадження української мови в навчальних закладах на численних зібраннях громад [3, с. 24-25]. На ім'я голови Комітету Міністрів С. Ю. Вітте надходили листи від жителів різних міст щодо зняття обмежень для української мови [12, с. 1; 10, с. 1–9; 11, с. 1; 13, с. 1]. Однак на цьому етапі українці ще не були достатньо згруповані в своїх домаганнях, не мали чіткої мети.

У 1904 р. Академія наук, Київський і Харківський університети, а також Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатори висловилися проти обмеження вживання української мови. Від Академії наук доповіді про відміну утисків щодо української мови підготувала комісія під керівництвом Ф. Корша в складі академіків А. Фаміцина, В. Зеленського, Ф. Фортунатова, О. Шахматова, А. Лаппо-Данилевського, С. Ольденбурга та ін. Виступи щодо ролі та значення української мови підготували також С. Русова, О. Русов, О. Лотоцький [17, с. 42–72]. Вказані дії українського населення в підтримку навчання рідною мовою змусили уряд приділити увагу цьому питанню;

2) 1905–1907 рр. – період активної боротьби населення Наддніпрянської України за рідну мову навчання. Потужною силою виступила інтелігенція, дієвою платформою ведення руху стала преса. У боротьбу включилися майже всі верстви населення. Активно проходив рух за українізацію вищих навчальних закладів.

Царський маніфест 17 жовтня 1905 р. про свободу слова, совісті й друку дав можливість українському рухові вголос заявити про потреби національної школи. Суспільний рух об'єднав широкі кола педагогів, учнів, студентів, простих громадян. З'явилося чимало нових українських видань, серед яких «Рада», «Рідний край» та ін. На їхніх сторінках викладалися ідеї щодо впровадження української мови в навчальних закладах [4, с. 19; 42, с. 1-2]. Виникла велика кількість народнопросвітницької літератури українською мовою. Редакторами книг, газет, журналів були провідні діячі української культури. Розповсюдження отримали громадські організації «Просвіти», які проводили курс на українізацію шкільництва [2, с. 7-8; 6, арк. 1; 7, арк. 155;

22, с. 21; 48, с. 8]. Постійно питання про допущення української мови в навчальних закладах підіймали земства [1, с. 3; 19, арк. 1; 33, с. 31-32; 45, арк. 151; 46, арк. 3]. Активними були вимоги створення українознавчих кафедр при вищих навчальних закладах [27, с. 124; 38, с. 967]. У Москві, Санкт-Петербурзі організовувались українські студентські громади, які виступали за рідномовну освіту для українців [18, арк. 1-25].

У 1906 р. Міністерство народної освіти дало дозвіл вивчати українську мову в тих гімназіях, де цього схочуть. Рідна для українців мова мала викладатися як необов'язковий предмет у вільний від навчальних занять час. На такому статусі вона була введена у Кам'янець-Подільській жіночій гімназії пані Славутинської, у приватних навчальних закладах міста Одеси та ін. [36, с. 12; 44, арк. 13; 41, с. 8]. У 1906 р. І. Стещенко в Київській школі ім. В. Лисенка, на драматичному відділі, читав для учнів-українців лекції з історії української драми українською мовою. Водночас Синод дозволив викладання української мови в Подільській духовній семінарії, в церковно-учительській школі в м. Вінниці та в усіх початкових школах єпархії [21, с. 9]. Але згодом під впливом загального реакційного настрою школи були позбавлені наданого їм права.

На початку ХХ ст. йшла боротьба за україномовну вищу освіту. В університети постійно надходили прохання з різних міст України про введення в курс викладання рідної мови. Читання лекцій українською мовою було запроваджене в різні курси такими викладачами, як О. Потебня, А. Метлинський, М. Хасанський, Д. Багалій [40, с. 37; 39]. У 1906–1907 р. М. Сумцов у Харківському університеті почав читати курс української народної словесності, а О. Грушевський у Новоросійському – курс історії України українською мовою. У той же час у Київському університеті почав читати лекції з історії української літератури професор О. Лобода [14, с. 52; 32, с. 49].

Важливе місце в русі за українізацію шкільництва займало створене у 1907 р. Українське Наукове Товариство в Києві, яке підтримувало тісні зв'язки з борцями за україномовну освіту Західної України [20, арк. 1]. Неодноразово питання про навчання дітей рідною мовою піднімали Санкт-Петербурзький комітет письменності, Київське та Харківське товариства грамотності та ін. [43, с. 88]. Почався випуск українських підручників, але в школах вони майже не використовувались, бо українських шкіл, як таких, в Україні не було. Постійно питання українізації освіти піднімалося в російській Державній думі [25, с. 23–25].

Так, навіть серед великоросів з'явилася думка, що утиски українського слова, як такого, не витримують ніякої критики. Українське питання продовжувало цікавити і закордонну громадськість;

3) 1907–1917 рр. – згортання руху. Незважаючи на погасання національного руху українців на початку ХХ ст., з 1907 р. розпочався новий наступ політичної реакції. У цей час ідея української школи стає актуальною і серед духівництва [28, с. 20]. Однак відкритий опір з боку російських націоналістів став перешкодою для подальшого розгортання руху за впровадження української мови в навчальних закладах.

Таким чином, проаналізувавши стан розвитку україномовної освіти Наддніпрянської України, можна зробити висновок, що русифікаторська політика царського уряду призвела до того, що для багатьох українців російська мова стала рідною, що завдало непоправної шкоди для подальшого розвитку української культури. Незважаючи на це, були спроби відродити україномовну освіту, але вони нашкодили імперській русифікаційній політиці. Лише в період української національно-демократичної революції та українізації створилися певні умови для переведення навчальних закладів на українську мову. Проте знову настала реакція, але вже у формі сталінських репресій. Незважаючи на це, саме мова єднала українців у їх боротьбі, сприяла подальшому існуванню української нації.

Бібліографічні посилання

1. Безгласный. Родной язык – родная и школа // Юг. – 1905. – 12 октября.
2. В справі заснування українських кафедр в Київському університеті // Рідний край. – 1906. – № 50. – С. 7-8.
3. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920). / Г. Васькович. – Мюнхен, 1969.
4. Гр. К. Рідна мова. Український буквар / К. Гр. // Рідний край. – 1906. – № 43. – С. 19.
5. Грушевский М. Освобождение России и украинский вопрос : [статьи и заметки] / М. Грушевский. – СПб., 1907.
6. ДАКО. – Ф. 10, оп. 1, спр. 21, арк. 1–197.
7. ДАМО. – Ф. 206, оп. 1, спр. 6, арк. 1–139.
8. Діак Г. В. Українське відродження чи нова русифікація? / Г. В. Діак. – К., 2000.
9. Доклад гласного Шрага И. и ходатайство Борзенского земства о допущении в народные школы народного языка // Журналы заседаний Черниговского губернского земства. – Чернигов, 1901. – С. 185–192.
10. Докладная записка на имя Председателя Комитета Министров Стат-Секретаря С. Ю. Витте из Одессы от 21 января 1905 г. – Одесса, 1905.
11. Докладная записка Председателю Комитета Министров из Санкт-Петербурга от 10 февр. 1905 г. – СПб., 1905.
12. Докладная записка Председателю Комитета Министров С. Ю. Витте от мало-русского актёра, дворянина М. Л. Кропивницкого от 8 января 1905 г. – Б. м.: Б. в., 1905. – 1 с.
13. Докладная записка Председателю Комитета Министров тайному советнику С. Ю. Витте от граждан г. Харькова. – Харьков, 1905.

14. *Залізняк М.* Російська Україна й її відроджене / М. Залізняк. – Львів, 1910.
15. Извлечение из общих распоряжений по средним учебным заведениям ведомства министерства народного просвещения, имеющих отношение к учительским институтам, семинариям и школам // Настольная книга по народному образованию / Под ред. Г. Фальборка и В. Чарнолуцкого : В 3 т. – СПб., 1901. – Т. II. – С. 1356.
16. Извлечение из свода уставов ученых учреждений и учебных заведений ведомства Министерства народного просвещения // В. Чарнолуцкий. Настольная книга по народному образованию. – СПб., 1911. – С. 349.
17. Императорская Академия Наук об отмене стеснений малорусского печатного слова. – СПб., 1905. – С. 42–72.
18. ІР ЛНБ. – Ф. «НТШ», оп. 2, спр. 23, арк. 1–25.
19. ІР НБУ. – Ф. 1, спр. 6670, арк. 1–20.
20. ІР НБУ. – Ф. 10, оп. 1, спр. 32409, арк. 1.
21. Лекції українською мовою // Рідний край. – 1906. – № 48.
22. *Лисенко О. В.* Значення українських «просвіт» для справи шкільного навчання / О. В. Лисенко // Рідна школа. – 1992. – № 3-4. – С. 20–22.
23. *Морозова О. С.* Місце і роль М. М. Аркаса у відродженні національної школи // Наукові праці: Наук.-метод. журнал. – Т. 17. – Вип. 4. Історичні науки. – Миколаїв, 2002. – С. 104–108.
24. *Морозова О. С.* Мовний фактор як головний принцип цивілізаційного розвитку України в кінці ХІХ – на початку ХХ століття / О. С. Морозова // Наукові праці: Наук.-метод. журнал. – Т. 88. – Вип. 75. Історичні науки. – Миколаїв, 2008. – С. 46–50.
25. *Морозова О. С.* Питання про україномовну освіту в Державній думі Російської імперії (1906–1917 рр.) / О. С. Морозова // Наукові праці: Наук.-метод. журнал. – Т. 33. – Вип. 24. Історичні науки. – Миколаїв, 2005. – С. 23–25.
26. *Морозова О. С.* Становище рідномовної школи на Наддніпрянщині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / О. С. Морозова // Гуманітарно-економічні дослідження. – Т. 2. – Миколаїв-Одеса, 2005. – С. 260–267.
27. На педагогических курсах в Киеве // Украинская жизнь. – 1913. – № 7-8. – С. 124–125.
28. Нариси історії українського шкільництва (1905–1933) / За ред. О. В. Сухомлинської. – К., 1996.
29. Новітня історія України (1900–2000) / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. М. Литвин та ін. – К., 2002.
30. *Осоков А. В.* Начальное образование в дореволюционной России (1861–1917) / А. В. Осоков. – М., 1982.
31. Педагоги // Народне слово. – 1910. – 27 грудня.
32. *Петлюра С.* Вибрані твори та документи / С. Петлюра. – К., 1994.
33. Постановления Полтавского губернского земского собрания, касающегося украинского вопроса // Киевская старина. – 1905. – № 1. – С. 31–32.
34. Процент грамотности народов, живущих в европейской России // Украинский вопрос в его прошлом и настоящем / Под ред. О. К. Волкова, М. С. Грушевского, М. М. Ковалевского, О. Е. Корша и др. – Пг., 1916. – Т. 2. – С. 405.
35. *Пчілка О.* Українські університетські кафедри / О. Пчілка // Рідне слово. – 1906. – № 46.

36. Рідна мова в гімназії // Рідний край. – 1906. – № 18.
37. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – п. XX ст.) : [на-
риси]. – К., 1991.
38. Русова С. Курси народних учителів в Києві / С. Русова // Український вест-
ник. – 1906. – № 14.
39. Русский календарь на 1908 г. А. Суворина. – СПб., 1908.
40. Сумцов М. История и этнография Малороссии, как предметы преподавания
в Харьковском университете / М. Сумцов // Киевская Старина. – 1906. – № 5-6.
– С. 37–43.
41. Українська мова в гімназіях // Рідний край. – 1906. – № 49.
42. Українська шкільна справа // Рідний край. – 1906. – № 45.
43. Українське питання. – К., 1997.
44. ЦДІАК. – Ф. 442, оп. 857, спр. 43, арк. 1–19.
45. ЦДІАК. – Ф. 707, оп. 229, спр. 122, арк. 1–153.
46. ЦДІАК. – Ф. 707, оп. 299, спр. 325 б, арк. 1–103.
47. ЦДІАК. – Ф. 707, оп. 41, спр. 79, арк. 1–53.
48. Шелухин С. Одеська «Просвіта» (Лист до редакції) / С. Шелухин // Рідний
край. – 1906. – № 44.

Надійшла до редколегії 24.07.2008 р.

УДК 396. 4 (477. 7)

В. А. Добровольська

Херсонський національний технічний університет

ВИКЛАДАННЯ ЦИКЛУ СУСПІЛЬНО- ГУМАНІТАРНИХ ПРЕДМЕТІВ У ВИЩИХ ЖІНОЧИХ ШКОЛАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ XX ст.

**Проаналізовано зміст гуманітарної підготовки жінок на Одеських вищих жі-
ночих курсах та місце суспільно-гуманітарних дисциплін у навчальних планах
Одеських вищих медичних жіночих курсів на початку XX століття.**

У сучасних умовах модернізації системи освіти України, гуманіза-
ції та демократизації освіти підвищуються вимоги до навчання. Перед
педагогами стоїть завдання допомогти молодому поколінню з'ясувати
місце і роль людини у світі, розглянути різні аспекти людського бут-
тя. Розв'язання цього завдання підвищує значення гуманітарної осві-
ти, яка дозволяє підготувати молодь до виконання активної соціальної
ролі, виховати освічену, толерантну, гармонійну людину. Саме тому
автор вважає корисним вивчати досвід викладання циклу суспільно-